

УДК 631.115.1

Т.І. Яворська, к.е.н., професор

СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

Здійснена характеристика спеціалізації виробництва та показника визначення її рівня. Розглянуто вплив спеціалізації фермерських господарств на ефективність виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції.

Ключові слова: спеціалізація виробництва, фермерські господарства, ефективність виробництва, товарна продукція, чистий дохід.

Постановка проблеми. Спеціалізація виробництва як історично об'єктивний та закономірний процес, визначається суспільним поділом праці, який виникає через суперечність між необмеженим зростанням потреб та обмеженістю виробничих ресурсів. Розміщення і спеціалізація є основними формами суспільного поділу праці. Спеціалізація дає можливість кожному підприємству вирощувати ті сільськогосподарські культури, які, за відповідних природно-кліматичних умов і наявності соціально-економічних факторів, можна виробляти найбільш ефективно. Науково обґрунтоване розміщення сільськогосподарського виробництва за природно-економічними зонами і районами (поглиблена агроекологічна спеціалізація) дозволяє найбільш ефективно використовувати природні ресурси (сонячну енергію, ґрунти, клімат), тобто досягати високої ефективності використання сировинних, енергетичних і трудових ресурсів [1].

Формою приватного господарювання на землі, закріпленій законодавчо у нашій країні, є фермерство. Фермери як найбільш типові представники малого бізнесу в сільському господарстві мають можливість вести підприємництво на власний розсуд. Це означає, що вони можуть самостійно вибирати види продукції, які будуть виробляти, використовувати матеріальні та трудові ресурси, визначати обсяги реалізованої продукції. Найчастіше фермери обирають напрям діяльності, який приносить гарантований прибуток з метою подальшого зміцнення господарства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження розміщення та спеціалізації виробництва привертало увагу багатьох вчених, основоположником серед яких вважають А. Сміта. Основи розміщення виробництва вивчалися І. Тюненом та О. Вебером. Вагомий внесок у розробку фундаментальних основ спеціалізації належить класикам марксизму-ленінізму, які вважали спеціалізацію найпрогресивнішою формою поділу праці й підкреслювали, що саме розвиток продуктивних сил веде до її вдосконалення. Серед сучасних вітчизняних вчених-аграрників особливості процесу спеціалізації вивчали М. Калінчик, П. Канінський, В. Месель-Веселяк, О. Онищенко, П. Саблук та ін.

Ціль роботи. У фермерських господарствах майже відсутній чіткий напрям спеціалізації, в основному їхні власники виробляють продукцію, яка є високотоварною, не враховують негативні моменти такого виробництва (недотримання технології, чергування культур у сівозміні, виснажування ґрунтів тощо). Метою статті є визначення впливу спеціалізації виробництва, вираженої через показник структури товарної продукції на ефективність виробництва сільськогосподарської продукції фермерських господарств.

Виклад основного матеріалу. Особливий інтерес з теоретичної точки зору викликає визначення спеціалізації сільського господарства П. Канінським. Він трактує її як одну із форм суспільного поділу праці та її раціональної організації, що проявляється в концентрації власності товаровиробників усіх форм господарювання на виробництві одного або кількох видів продукції, виконанні окремих технологічних процесів чи наданні послуг в окремих галузях, виробництвах, підприємствах та їх підрозділах відповідно до природно-економічних умов та існуючих між ними ринкових відносин з метою підвищення конкурентоспроможності продукції й ефективності виробництва при мінімальному підприємницькому ризику [2, с. 11-12].

Загальноприйнятим показником визначення рівня спеціалізації виробництва є структура товарної продукції, яка відображає рівень розвитку

товарних відносин кожного підприємства (у т. ч. фермерського господарства) [3]. Товарна продукція фермерського господарства, за статистичною формою № 2-ферм, – це обсяг чистого доходу (виручки від реалізації). Тому, незважаючи на деяку різноплановість в економічному змісті цих понять, у нашому випадку будемо вважати їх синонімами одного поняття. З даних табл. 1 видно, що фермерські господарства України виробляють в основному продукцію рослинництва і мають зерново-соняшниковий напрям спеціалізації. Так, у структурі товарної продукції найвища частка зернових і зернобобових культур була у 2008 р. – 52,4 %. У 2010 р. реалізація соняшнику в загальній виручці від реалізації продукції становила 33,3 %. Дані табл. 1 відображають тенденцію до зростання обсягу виручки та незначного збільшення частки картоплі, плодів, ягід, винограду та продукції тваринництва.

Товарна продукція рослинництва за 2007–2010 рр. у структурі товарної продукції фермерських господарств зменшилася на 1,5 %, а тваринництва на цей відсоток відповідно підвищилася. Дослідженнями встановлено, що вищими темпами зростала виручка від реалізації продукції тваринництва (у 2,2 раза), переважно молока (у 2,8 раза). При цьому аналогічний показник по продукції рослинництва збільшився на 61,9 %.

Спеціалізація фермерських господарств впливає на ефективність діяльності, що можна простежити на прикладі окремих видів продукції.

З даних табл. 2 видно, що з підвищенням частки зерна у структурі товарної продукції зростає рентабельність виробництва, але до відповідної межі. Зокрема, прибуток від реалізації 1 ц зерна є найвищим у фермерських господарствах четвертої і п'ятої груп і становить відповідно 21,6 і 19,9 грн. Показник рентабельності продажу, який крім ефективності виробництва характеризує конкурентоспроможність продукції, є також найвищим у четвертій групі фермерських господарств (20,0 %). При перевищенні 75 % частки зернових культур ефективність виробництва несуттєво знижується.

Таблиця 1

**Склад та структура товарної продукції фермерських господарств України,
2007–2010 рр.***

Галузь, продукція	2007		2008		2009		2010		2010 до 2007, %
	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	
Товарна продукція усього	3321,5	100	3780,9	100	4476,2	100	5463,6	100	164,5
у тому числі: рослинництва	3162,0	95,2	3386,0	89,6	4200,1	93,8	5117,9	93,7	161,9
з неї: зернові та зернобобові	1454,1	43,7	1980,4	52,4	2275,0	50,8	2177,0	39,8	149,7
цукрові буряки (фабричні)	84,2	2,5	30,6	0,8	24,4	0,5	75,9	1,4	90,1
соняшник	1097,5	33,0	507,4	13,4	1208,3	27,0	1818,0	33,3	165,6
картопля	35,5	1,1	66,2	1,8	48,9	1,1	99,4	1,8	у 2,8 р.
овочі	143,6	4,3	152,1	4,0	142,8	3,2	217,8	4,0	151,7
плоди та ягоди, виноград	18,3	0,6	40,9	1,1	29,4	0,7	43,4	0,8	у 2,4 р.
інша продукція	328,8	10,0	608,4	16,1	471,3	10,5	686,4	12,6	у 2,1 р.
тваринництва	159,5	4,8	394,9	10,4	276,1	6,2	345,7	6,3	у 2,2 р.
з неї: м'ясо великої рогатої худоби	29,7	0,9	51,2	1,4	36,0	0,8	38,1	0,7	128,3
м'ясо свиней	71,4	2,1	173,6	4,6	96,9	2,2	118,0	2,2	165,3
молоко	23,3	0,7	38,0	1,0	48,4	1,1	64,4	1,2	у 2,8 р.
інша продукція	35,1	1,1	132,1	3,4	32,3	2,1	125,2	2,2	у 3,6 р.

*У розрахунку прийнято фермерські господарства, які звітують за формою № 2-ферм.

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України.

Для поглибленого аналізу нами проведено групування фермерських господарств зони Лісостепу, які, за даними розрахунків мають найвищу частку в структурі чистого доходу (виручки) від реалізації продукції серед природно-економічних зон (табл. 3). Нагадаємо, що до зони Лісостепу географічно віднесено Вінницьку, Київську, Полтавську, Сумську, Тернопільську, Харківську, Хмельницьку, Черкаську та Чернівецьку області.

Таблиця 2

**Вплив рівня спеціалізації на ефективність виробництва зерна у
фермерських господарствах України, 2010 р.**

Показник	Групи господарств за часткою зерна в структурі товарної продукції, %							Україна
	I 0	II 0,1 – 25	III 25,1 – 50	IV 50,1 – 75	V 75,1 – 90	VI 90,1 – 95	VII понад 95	
Кількість господарств, од.	3856	1175	1508	1212	400	124	3453	11728
Площа с.-г. угідь, тис. га	130,4	268,3	421,1	298,8	84,0	28,1	209,8	1440,5
Частка с.-г. угідь, %	9,1	18,6	29,2	20,7	5,8	1,9	14,6	100
Припадає с.-г. угідь на 1 господарство, га	34	228	279	247	210	226	61	123
Реалізація зернових і зернобобових культур, тис. ц	0	1086	3707	3805	1218	396	2150	12361
у тому числі: на 1 господарство, ц	0	924	2458	3139	3044	3197	623	1054
на 1 га ріллі, ц	0	4,2	9,0	13,0	15,0	15,1	10,7	8,9
Частка у структурі товарної продукції: зернових і зернобобових	0	13,1	37,1	61,0	81,3	92,7	99,6	40,2
соняшнику	21,3	43	40	24,7	10,4	2,3	0	30,9
овочів	11,0	7,1	1,0	0,4	0,3	0,2	0	3,2
плодово-ягідних культур	3,2	0,3	0,3	0,2	0	0,3	0	0,5
живої ваги великої рогатої худоби	2,6	1,7	0,7	0,3	0	0,1	0	0,9
живої ваги свиней	14,9	2,7	1,3	0,5	0,5	0,3	0	2,6
молока	4,8	2,1	0,9	0,5	0,2	0,2	0	1,4
Повна собівартість 1 ц реалізованого зерна, грн	-	89,8	85,6	86,6	93,8	104,1	97,8	89,8
Ціна реалізації 1 ц зерна, грн	-	102,2	103,5	108,2	113,8	120,2	114,0	108,2
Прибуток від реалізації 1 ц зерна, грн	-	12,4	17,9	21,6	19,9	16,1	16,2	18,4
Рівень рентабельності виробництва зерна, %	-	13,8	20,9	25,0	21,2	15,4	16,6	20,5
Рентабельність продажу зерна, %	-	12,2	17,3	20,0	17,5	13,4	14,2	17,0

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України.

Таблиця 3

**Вплив рівня спеціалізації на ефективність виробництва зерна у
фермерських господарствах зони Лісостепу, 2010 р.**

Показник	Групи господарств за часткою зерна в структурі товарної продукції, %							По зоні
	I 0	II 0,1 -25	III 25,1 - 50	IV 50,1 - 75	V 75,1 - 90	VI 90,1 - 95	VII понад 95	
Кількість господарств, од.	1256	407	497	470	181	51	1393	4255
Площа с.-г. угідь, тис. га	43,9	90,1	129,8	113,3	38,2	11,2	87,6	514,0
Частка с.-г. угідь,%	3,0	6,3	9,0	7,9	2,7	0,8	6,1	35,7
Припадає с.-г. угідь на 1 господарство, га	35	221	261	241	211	219	63	121
Реалізація зернових і зернобобових культур, тис. ц	0	368	1277	1652	553	150	967	4966
в тому числі: на 1 господарство, ц	0	904	2568	3516	3053	2933	694	1167
на 1 га ріллі, ц	0	4,2	10,0	14,8	14,9	14,8	11,3	9,9
Частка у структурі товарної продукції: зернових і зернобобових	0	13,4	37,2	60,6	81,3	92,3	99,8	44,4
соняшнику	22,3	40,8	33,4	22,6	9,4	2,3	0	26,8
овочів	3,4	4,8	0,6	0,1	0	0,1	0	1,5
плодово-ягідних культур	7,2	0,4	0,5	0,2	0	0,6	0	0,7
живої ваги великої рогатої худоби	2,2	0,8	0,5	0,4	0	0	0	0,6
живої ваги свиней	15,4	2,8	1,3	0,7	0,6	0,2	0	2,2
молока	5,1	1,2	1,1	0,6	0,3	0	0	1,1
Повна собівартість 1 ц реалізованого зерна, грн	-	97,1	93,4	89,6	100,3	104,8	101,8	95,2
Ціна реалізації 1 ц зерна, грн	-	109,0	109,2	114,8	119,9	111,7	119,6	114,3
Прибуток від реалізації 1 ц зерна, грн	-	11,9	15,8	25,2	19,5	6,9	17,7	19,2
Рівень рентабельності виробництва зерна,%	-	12,2	17,0	28,1	19,5	6,6	17,4	20,1
Рентабельність продажу зерна,%	-	10,9	14,5	21,9	16,3	6,2	14,8	16,8

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України.

Найвищим прибуток від реалізації 1 ц зерна був у господарствах четвертої групи – 25,2 грн. Середній розмір фермерських господарств, які входять у цю групу, становить 241 га, частка в структурі товарної продукції – 60,6 %. Для порівняння: розмір фермерських господарств у країні, які входять у цю групу, – 247 га, частка – 61,0 %.

Виробництво соняшнику у фермерських господарствах зони Степу характеризується найвищою часткою у структурі виручки від реалізації продукції (44,3 %). Тому в табл. 4 розглянемо вплив рівня спеціалізації на ефективність виробництва соняшнику. Дані таблиці свідчать, що найбільша частка дрібних фермерських господарств (51,8 %) припадає на зону Степу, що охоплює АР Крим, Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Кіровоградську, Луганську, Миколаївську, Одеську та Херсонську області. Чіткої тенденції щодо впливу рівня спеціалізації на ефективність виробництва соняшнику у фермерських господарствах не виявлено. Навпаки, велика кількість господарств у гонитві за швидкими прибутками займається вирощуванням цієї культури, тому суттєво підвищується частка соняшнику в структурі виручки від реалізації. Зокрема, у 28,5 % досліджених фермерських господарств п'ятої, шостої і сьомої груп цей показник перевищив 75 %.

Сільськогосподарські підприємства, у тому числі фермерські господарства, які є об'єктом нашого аналізу, поступово починають відроджувати економічний інтерес до виробництва продукції тваринництва (табл. 5). Фермерські господарства зони Полісся мають більшу частку виробництва тваринницької продукції, порівняно з іншими природно-економічними зонами. Серед 2545 обстежених фермерських господарств Полісся виробництвом свинини займаються 268, або 10,5 %. Групування фермерських господарств за часткою свинини у структурі товарної продукції засвідчує, що майже в усіх групах (крім восьмої) виробництво свинини є збитковим.

Таблиця 4

Вплив рівня спеціалізації на ефективність виробництва соняшнику в фермерських господарствах зони Степу, 2010 р.

Показник	Групи господарств за питомою вагою соняшнику в структурі товарної продукції							По зоні
	0	0,1 -20	20,1 - 40	40,1 - 60	60,1 - 80	80,1 - 90	понад 90	
Кількість господарств, од.	2357	201	417	548	528	162	715	4928
Площа с.-г. угідь, тис. га	145,2	74,8	124,0	165,5	151,3	40,1	45,3	746,2
Питома вага с.-г. угідь,%	10,1	5,2	8,6	11,5	10,5	2,8	3,1	51,8
Припадає с.-г. угідь на одне господарство, га	62	372	297	302	286	247	63	151
Реалізація насіння соняшнику, тис. ц	0	77	308	588	807	258	309	2348
в тому числі: на одне господарство, ц	0	382	739	1074	1528	1593	432	476
на 1 га ріллі, ц	0	1,1	2,5	3,6	5,5	6,6	7,1	3,2
Питома вага в структурі товарної продукції: зернових і зернобобових	53,8	43,5	51,4	41,7	28,0	13,7	3,3	38,6
соняшнику	0	9,9	30,7	49,9	70,0	85,4	96,7	43,3
овочів	11,6	16,3	0,5	0,1	0,1	0,0	0,0	3,9
плодово-ягідних культур	1,1	1,3	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,4
живої ваги великої рогатої худоби	0,6	0,3	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,2
живої ваги свиней	4,2	1,5	0,8	1,2	0,2	0,1	0,0	1,2
молока	2,6	1,1	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0	0,6
Повна собівартість 1 ц реалізованого соняшнику, грн	0	187,0	186,8	185,9	185,2	184,2	175,2	184,2
Ціна реалізації 1 ц соняшнику, грн	0	263,3	278,0	283,8	295,8	290,6	279,8	286,7
Прибуток від реалізації 1 ц соняшнику, грн	0	76,3	91,2	97,9	110,6	106,4	104,6	102,5
Рівень рентабельності виробництва соняшнику,%	0	40,8	48,9	52,6	59,7	57,7	59,7	55,6
Рентабельність продажу соняшнику,%	0	29,0	32,8	28,4	29,0	29,2	27,1	29,4

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України.

Таблиця 5

Вплив рівня спеціалізації на ефективність виробництва свинини в фермерських господарствах зони Полісся, 2010 р.

Показник	Групи господарств за часткою свинини в структурі товарної продукції, %								По зоні
	I 0	II 0,1 - 10	III 10,1 - 20	IV 20,1 - 40	V 40,1 - 60	VI 60,1 - 80	VII 80,1 - 90	VIII понад 90	
Кількість господарств, од.	2277	62	37	46	30	19	7	67	2545
Площа с.-г. угідь, тис. га	148,4	17,5	3,8	4,0	3,1	1,5	0,1	1,9	180,3
Частка с.-г. угідь, %	10,3	1,2	0,3	0,3	0,2	0,1	0,0	0,1	12,5
Припадає с.-г. угідь на 1 господарство, га	65,2	282,4	103,4	85,8	101,7	803	16,8	28,1	70,8
Реалізація живої ваги свиней, ц	0	1278	621	1857	5811	3325	655	16352	29899
у тому числі: на 1 господарство	0	20,6	16,8	40,4	193,7	175,0	93,6	244,1	11,7
на 1 га ріллі	0	0,1	0,2	0,5	2,2	2,7	7,5	10,4	0,2
Частка у структурі товарної продукції: зернових і зернобобових	38,3	32,5	29,8	18,1	17,9	10,3	7,1	0,2	34,6
овочів	6,0	4,0	8,8	1,6	0,7	0,6	0,0	0,0	5,3
живої ваги великої рогатої худоби	3,6	12,7	14,6	7,9	4,0	9,5	1,2	0,2	4,5
живої ваги свиней	0	3,8	14,0	30,5	45,3	68,4	87,5	98,5	7,8
молока	3,2	20,0	8,0	6,9	3,5	0,9	0,1	0,0	4,5
Повна собівартість 1 ц живої ваги свиней, грн	0	1373,1	1604,1	1254,1	1382,3	1354,5	2421,3	1251,3	1326,6
Ціна реалізації 1 ц живої ваги свиней, грн	0	1153,9	1479,0	1242,7	1292,4	1277,0	1331,9	1284,6	1282,2
Прибуток від реалізації 1 ц живої ваги свиней, грн	0	-219,1	-125,1	-11,4	-89,8	-77,6	-1089,5	33,3	-44,4
Рівень рентабельності виробництва живої ваги свиней, %	0	-16,0	-7,8	-0,9	-6,5	-5,7	-45	2,7	-3,3
Рентабельність продажу живої ваги свиней, %	0	-19,0	-8,5	-0,9	-7	-6,1	-81,8	2,6	-3,5

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України

При цьому високий рівень збитковості виявлено у багатогалузевих фермерських господарствах. Наприклад, у третій групі господарств за часткою м'яса свиней у структурі товарної продукції від 10 до 20 %, на інші види продукції припадає: зернові та зернобобові – 29,8 %, овочі – 8,8, жива вага великої рогатої худоби – 14,6, молоко – 8%. Відповідно на кожному центнері живої ваги ці господарства одержують 125,1 грн збитків. Водночас 67 фермерських господарств восьмої групи із часткою свинини у структурі товарної продукції понад 90 % та середньою площею сільськогосподарських угідь у розрахунку на 1– 28,1 га, мають найнижчу собівартість і одержують 33,3 грн прибутку на кожному центнері живої ваги. Вищевикладене дає підстави констатувати, що займатися ефективним виробництвом свинини можуть спеціалізовані фермерські господарства, частка якого у структурі товарної продукції перевищує 90 %.

Висновки. Проведені дослідження показують, що проблемою фермерських господарств України з одного боку є їх “однобічна спеціалізація”, з другого – низький рівень спеціалізації господарств, які займаються виробництвом 10-20 найменувань продукції рослинництва і тваринництва. Групування фермерських господарств за часткою реалізації окремих видів продукції свідчать про значний вплив спеціалізації на ефективність їх діяльності. Зокрема до фермерських господарств з оптимальним рівнем спеціалізації можна віднести ті, у яких частка зерна в структурі чистого доходу від реалізації продукції коливається в межах 50-75 %, але не більше 60 %. Найбільш прибуткове та високорентабельне вирощування зернових культур забезпечується при площі сільськогосподарських угідь у фермерському господарстві – 200-250 га. Аналіз підтверджує зв'язок економічної ефективності виробництва свинини залежно від підвищення рівня спеціалізації та спростовує твердження деяких науковців, що прибутково її можна виробляти тільки у великих сільськогосподарських підприємствах.

Список використаних джерел

1. Економіка сільського господарства: підручник / П. П. Руснак, В. В. Жебка, М. М. Рудий та ін.; за ред. П. П. Руснака. – К.: Урожай, 1998. – 320 с.
2. Канінський П. К. Спеціалізація сільськогосподарських підприємств: монографія / П. К. Канінський. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 348 с.
3. Канінський П.К. Особливості розвитку спеціалізації аграрного виробництва в умовах ринкових відносин / П. К. Канінський // Економіка АПК. – 2006. – №10. – С. 43–47.
4. Месель-Веселяк В. Я. Організаційно-економічні умови розвитку аграрного виробництва в Україні / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2010. – № 9. – С.3–12.
5. Організація виробництва і аграрного бізнесу в сільськогосподарських підприємствах: підручник / С. П. Азізов, П. К. Канінський, В. М. Скупий; за ред. проф. С. П. Азізова. – К.: ІАЕ, 2001. – 834 с.